

PSSR 66/1 (2014): 1-39

Ros A. Costelo

University of the Philippines Diliman

Leyte sa Dantaon 19: Pagtukoy ng Kabisera at Pagbuo ng mga Bagong *Bongto*

Abstrak Layunin ng pananaliksik na ito ang isalaysay ang naging karanasan ng pulong-lalawigan ng Leyte sa dantaon 19. Ipinakita nito ang mga naging dahilan ng paglipat ng sentro ng Leyte mula Carigara tungo sa Tacloban, kasama na ang proseso at hamong kinaharap. Ginamit at sinuri nito ang ibat-ibang salik, lalo na ang mga primaryang batis pangkasaysayan mula sa mga sinupan at aklatan na pumapaksa sa Leyte sa nasabing panahon. Mula sa mga batis na ito, maipapakita na may dalawang pangunahing katangian ang pulo sa nasabing dantaon. Una, naganap sa unang hati ng dantaon 19 ang pagtukoy sa bagong kabisera ng Leyte mula sa lumang sentro nitong Carigara tungo sa Tacloban. Ikalawa, mas maraming mga *pueblo* na tinatag sa pulo sa ikalawang hati ng dantaon 19.

Keywords Leyte, bongt/bungto, reducción, erección de los pueblos de Leyte, dantaon 19

Si Ros A. Costelo ay Katuwang na Propesor sa Departamento ng Kasaysayan, Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Nakapagturo rin sa Departamento ng Agham Panlipunan, Unibersidad ng Pilipinas Los Baños. Nagtapos ng masterado sa Kasaysayan at kasalukuyang nagtatapos ng doktorado sa Kasaysayan sa parehong unibersidad. Ipinanganak at lumaki sa *bongto* ng Tunga, Leyte.

PSSR 66/1 (2014): 1-39

Ros A. Costelo

University of the Philippines Diliman

Leyte sa Dantaon 19: Pagtukoy ng Kabisera at Pagbuo ng mga Bagong *Bongto*

Abstract This study aims to discuss the experience and transformation of the island-province of Leyte in the nineteenth century. It examines the main factors that led to the transfer of the center of Leyte from Carigara to Tacloban, including the processes and challenges that were involved. It utilizes various relevant sources, especially primary accounts available in the archives and libraries. It argues that the island underwent two major developments in this period. First, the transfer of its capital from the old center of Carigara to Tacloban happened during the first half of the century. Second, the nineteenth century was a century of formation of new *pueblos* called *bongto*. The foundation of these new towns, meanwhile, took place in the second half of the 19th century.

Leyte sa Dantaon 19: Pagtukoy ng Kabisera at Pagbuo ng mga Bagong *Bongto*¹

Panimula

Dahil sa napakalaking pinsalang dulot ng napakalakas na bagyong Yolanda na tumama sa Kabisayaan laluna na sa Leyte noong 8 Nobyembre 2013, lumutang kamakailan ang ideya ng paglipat sa kabisera ng lalawigan mula Tacloban patungo sa bayan ng Palo (Kabiling, 2014). Bago ang ikalabing siyam na siglo, isang maliit na komunidad ng mangingisda ang Tacloban na dating tinatawag na Kankabatok. Dantaon 19 nang tuluy-tuloy ang pagkilala at paggamit dito bilang kabisera ng pulo.

Layunin ng pananaliksik na ito ang isalaysay ang naging karanasan ng pulong-lalawigan ng Leyte sa dantaon 19. Lilitaw sa pag-aaral na ito na may dalawang pangunahing katangian ang pulo sa nasabing dantaon. Una, naganap sa dantaon 19 ang pagtukoy sa bagong kabisera ng Leyte mula sa lumang sentro nitong Carigara tungo sa Tacloban. Isinalaysay ang mga naging dahilan ng paglipat, proseso at hamong kinaharap nito. Ikalawa, sinalamin ng dantaon 19 ang siglo ng pagbubuo ng mas maraming mga *pueblo* na tinawag na mga *bongto* sa pulo. Tinukoy ang mga pangunahing salik ng pagtatag ng mga ito at kung paano ito isinagawa.

Ginamit at sinuri sa papel na ito ang mga primaryang batis pangkasaysayan na makikita sa mga sinupan at aklatan na

pumapaksa sa Leyte. Napakalaking bahagi ng pagbubuo ng karanasan at kasaysayan sa nasabing dantaon ang mga talang opisyal mula sa *Erecciones de Pueblos: Leyte* mula sa Pambansang Sinupan.

Bago pa man ang pagpasok ng kolonyalismo, makikita ang malalim na pagkakaugat ng mga katutubong Leytenhon sa konsepto ng *bongto* (Sanchez de la Rosa, 1914).³ Ito ang mga katumbas na kataga para sa *ili* ng mga Ilokano, *banua* ng Bikol at Bisaya at *bayan* ng mga Tagalog. Sa *bongto* umikot ang pamumuhay at kabuhayan ng mga katutubo. Makikita ang mga entri na ito tulad sa *Diccionario español-bisaya para las provincias de Sámar y Leyte* (Sanchez dela Rosa, 1914).

Ilang Talang Pangkapaligiran

Pangwalo sa pinakamalaking isla sa Pilipinas ang Leyte. Tinaguriang “Gateway of the East” dahil sa itrategiko nitong lokasyon. Dahil nasa Pasipiko, isa ang Leyte sa mga unang nadatnang isla ng mga manlalayag at mananakop. Sa pananakop naman ng mga Amerikano at Hapon, naging sentral ang papel ng pulo sa “Digmaan sa Pasipiko.

Bago pa humagupit ang bagyong Yolanda noong 2013, malaon nang pangunahing hamon sa pulo ang pagiging daanan nito ng bagyo mula Pasipiko na nakaapekto sa kultura at sosyo-ekonomikong katangian ng mga lugar sa Leyte. Kadalasa’y malalakas ang mga bagyong ito na nakasisira ng mga istruktura’t mga pananim sa isla. Halimbawa, sa apatnapu’t dalawang mga malalakas na bagyo na naitalang dumaan sa Pilipinas sa unang dekada ng ika-20 siglo mula 1903 hanggang 1918, dalawampu’t apat o mahigit kalahati sa mga ito ang nabuo sa bahagi ng Leyte (*Census of the Philippine Islands, 1918*).

Kabilang ang pulo ng Leyte sa Silangang Visayas. Makikita sa hilagang-silangan nito ang Samar, nasa kanluran nito ang Cebu, nasa timog-kanluran ang Bohol at timog-silangan ang Mindanao.

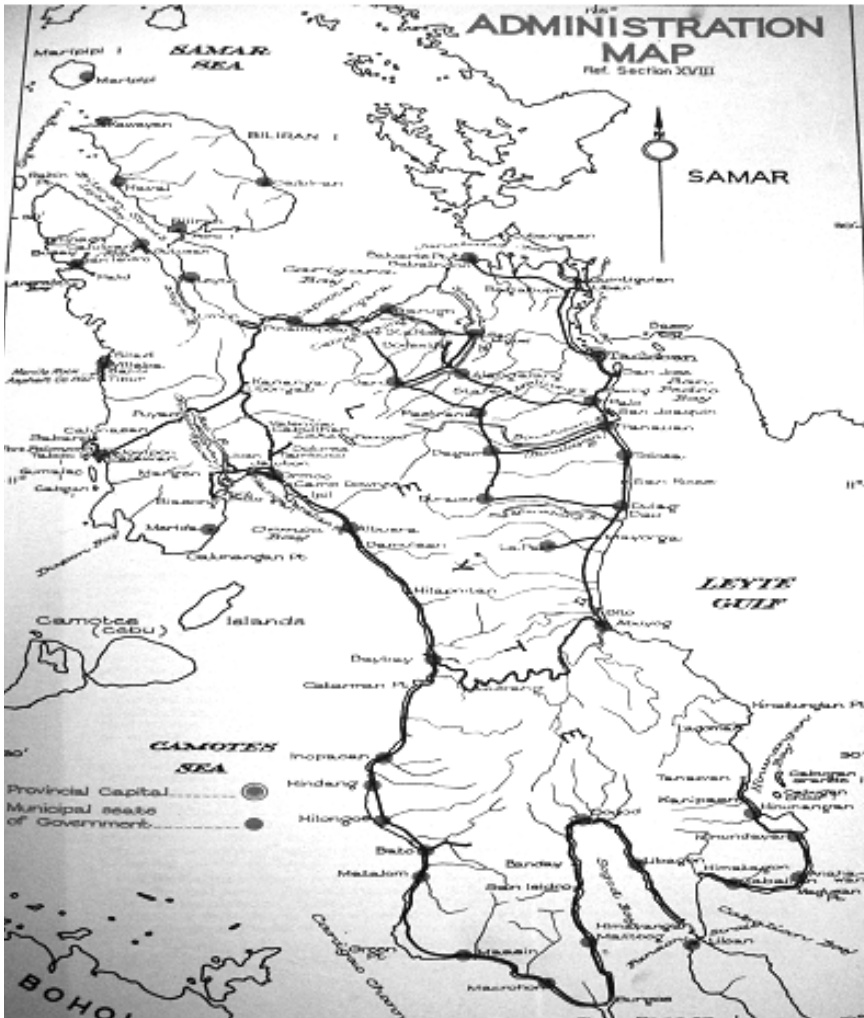
Napapalibutan ang isla ng mga anyong-tubig na naging sentral ang papel sa karanasan at pag-unlad ng Leyte bilang isang pulong-lalawigan (*Terrain Study of Province of Leyte*, 1944; Jimenez at Francisco, 1984).

Nahihiwalay ang Leyte sa kanyang kalapit na isla ng Samar ng isang maliit at magandang kipot, ang Kipot ng San Juanico. Sa katunayan, matatawid sa kasalukuyan sa pamamagitan ng pampasaherong sasakyan ang dalawang pulo ng humigit-kumulang isang oras lamang. Nasa bandang hilagang-kanluran ng isla naman ang Kipot ng Biliran na siyang naghiiwalay sa pulo ng Leyte at sa pulo ng Biliran ngunit maaaring tawirin sa ngayon sa pamamagitan ng isang tulay. Mula sa panahon ng kolonyalismong Espanyol hanggang sa dantaon 20, opisyal na bahagi ang Biliran ng lalawigan ng Leyte bago ito tuluyang nagsarili noong 1992. Hindi pa rin isang isang hiwalay na lalawigan ang Timog Leyte na nabuo lamang taong 1960. Makikita sa Mapa 1 (*Terrain Study of Leyte*, 1944) ang mga bumubuong *bongto* sa Leyte sa unang hati ng dantaon 20.

Makikita rin sa hilagang bahagi ng pulo ang Look ng Carigara na isang mayamang pangisdaan at nagsilbing pangunahing daungan. Nasa silangang bahagi naman ng pulo ang Baybayin ng San Pedro at ang Golpo ng Leyte na palabas ng Pasipiko. Umusbong sa silangang baybaying ito ng pulo ang maraming mga *bongto*. Samantala, napapalibutan naman ang kanlurang baybayin ng isla ng Dagat Camotes at Dagat Visayas at nasa timog naman ang Kipot ng Surigao at ang Dagat Bohol (Tantuico, 1964). Malaki ang ginampanang papel ng mga anyong-tubig na ito na siyang nagsisilbing tulay ng mga mamamayan ng Leyte, Cebu, Bohol at Silangang Mindanao sa malayang pagkilos at paglikha ng mga pamayanan sa mga pulong-lalawigan sa Kabisayaan mula sa panahong sinauna hanggang sa kasalukuyan.

Pangunahing anyong-lupa naman na naging sentral ang epekto sa pamumuhay ng mga taga-Leyte ang mahabang

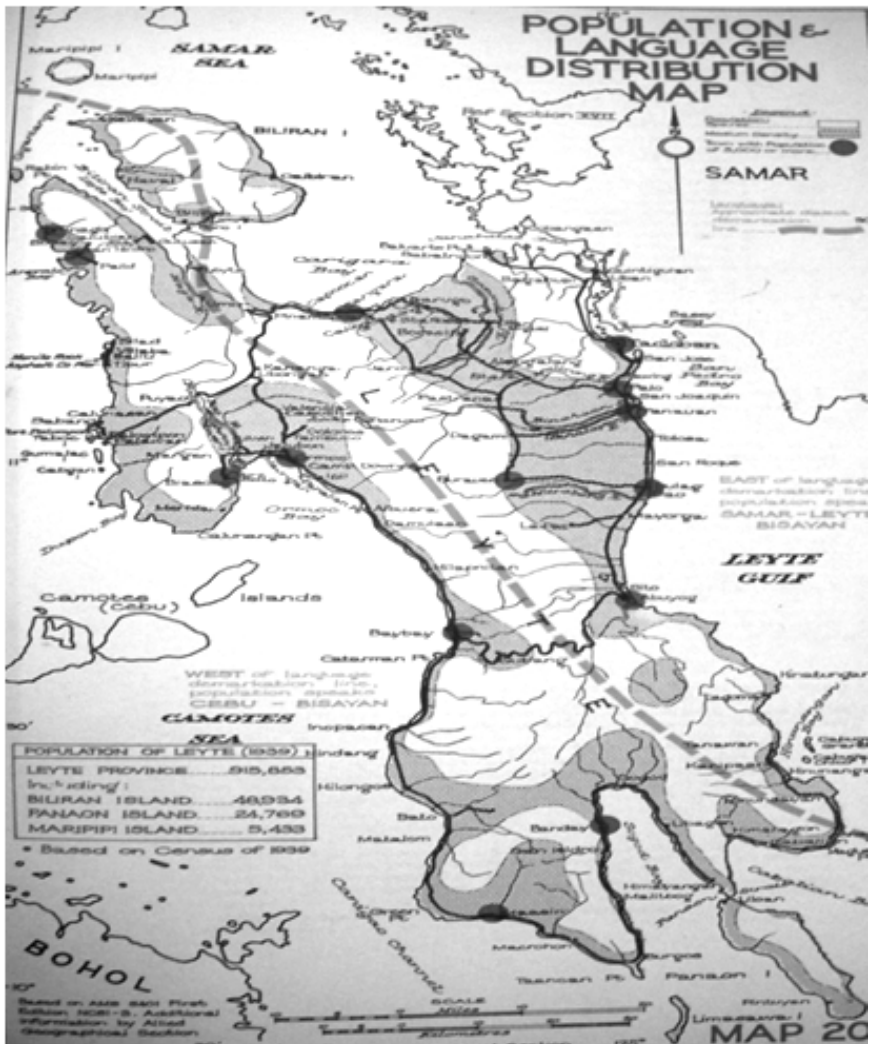
Mapa 1. Mapang Administratibo ng Leyte
 (Terrain Study of Leyte, 1944)

kabundukan na tumatagos sa gitnang bahagi nito. Sa obserbasyon ng Heswitang misyonero na si Pedro Chirino noong dantaon 17, “ang isla ay hinahati ng isang bulubundukin na siyang nagbibigay ng magkaibang panahon sa dalawang magkabilang panig ng isla at nagtatakda rin ng pagkakaiba at pagsasalimbayan ng panahon ng pagtatanim at pag-ani ng palay sa lugar” (1969, pp. 309-310). Ang kabundukang ito na binanggit na Chirino ay bumabaybay

mula sa sa hilagang bahagi ng isla hanggang sa katimugan, waring isang natural na hadlang na hinahati ang pulo sa silangan at kanluran. Kapansin-pansin na sa silangan ng kabundukang ito makikita ang mga bongto na nagsasalita ng wikang Leytenhon-Samarnon. Sa kabilang banda, Cebuano-Bisaya naman ang wikang laganap na sinasalita ng mga pamayanang nasa kanluran ng kabundukang nabanggit. Makikita sa Mapa 2 ang magkaibang

Mapa 2. Mapa ng Paghahati ng Wikang Sinasalita sa Leyte
(*Terrain Study of Leyte, 1944*)

wikang ginagamit sa silangan at kanlurang bahagi ng pulo. Pansinin ang putol na linya na nagpakita ng pagkakaiba ng wika sa dalawang hati ng pulo.

Sa silangan ng kabundukang ito makikita ang isang kapatagang umaabot hanggang sa Look ng Carigara sa Hilaga at sa Golpo naman ng Leyte sa Timog. Umusbong sa kapatagang ito ang mga matatandang *bongto* gayundin yaong may malaking bilang ng populasyon sa isla tulad ng Palo, Alang-alang, Carigara, Barugo, Dulag, Dagami hanggang Abuyog. Samantala, limitado naman ang kapatagang nasa kanluran ng bulubunduking ito. Ang mga kapatagang ito ay makikita sa hilaga at timog ng Ormoc na siya ring nagsisilbing natural na sentro sa bahaging ito ng Leyte (Tantuico, 1964). Nandito rin ang matatandang pamayanan ng Palompon at Baybay. Samantalang umiral sa katimugang bahagi ng pulo ang matatandang pamayanan ng Maasin, Hilongos, Sogod, Hinunangan at Hinundayan. Nakasalalay sa katangiang heograpikal na ito ang uri at naging galaw ng pamumuhay ng mga katutubo sa loob ng pulo. Sa mga lugar na mabundok, kakaunti lamang ang mga naitayong mga *bongto* samantalang sa mga kapatagan at sa mga nasa baybayin naman umusbong ang mga kumpol-kumpol na kabayanan.

Napakahalaga ng ginampanang papel ng heograpiya sa prosesong historikal ng Leyte. Dahil isang pulong-lalawigan, natunghayan ang kasaysayan ng Leyte bilang isang kasaysayan hindi lamang ng isang pulo kung hindi isang kasaysayan din ng pakikipag-ugnayan sa kanyang mga karatig na pulong-lalawigan lalo na ang Samar at Cebu. Sa mga baybayin umiral ang pinakamalalaking mga *bongto* na nagsilbi ring mahahalagang daungan katulad ng Carigara, Ormoc, Baybay at kinalaunan ang Tacloban. Malinaw nabago pa man ang dantaon 19, naitala na ang pag-iral ng ilang pamayanan sa pulo. Patunay rito ang mga *bongto* na makikita sa bahagyang inedit na Mapa 3 (Quirino, 1959) na

sumalamin sa mga nabuo nang pamayanan sa ikalawahang hati ng dantaon 18 tulad ng:

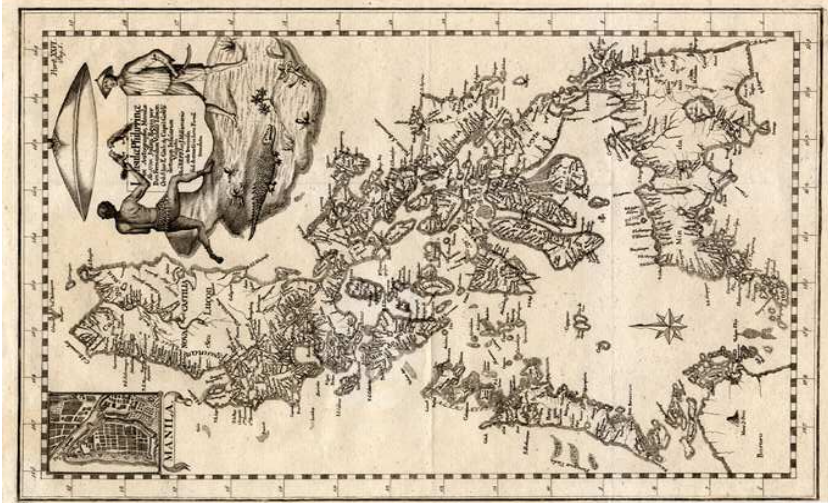
1- Maripipi	16. Guinundayan
2- Panamao	17. Cabalian
3- Carigara	18. Sogor
4- Alangalang	19. Hindi mabasa. (Maaaring Liloan)
5- Jaro	20. Panaon
6- Barugo	21. Limasawa
7- Palo	22. Hindi mabasa
8- Tanauan	23. Maasin
9- Dulag	24. Hilongos
10- Hindi mabasa	25. Baybay
11- Dagami	26. Ogmuc
12- Burauen	27. Palompong
13- Bito	28. Hindi mabasa (Maaaring Leyte)
14- Abuyog	a. Cancabato (lumang pangalan ng Tacloban)
15- Hindi mabasa	

Tacloban: Pagtukoy Bilang Bagong Kabisera ng Leyte

Sa mahabang panahon, ang baybaying *bongto* ng Carigara na nasa gitnang-hilaga ng pulo ang itinuring na sentro ng Leyte ngunit noong dantaon 19 nagbago ang sentrong pampulitika at pang-ekonomiya ng Leyte nang ipanukala ang pagtukoy sa Tacloban bilang kabisera nito. Mula dantaon 19 hanggang sa kasalukuyan, ginampanan ng Tacloban ang pagiging kabisera nito. Bakit at paano naganap ang pagpapalit na ito?

Isang matandang pamayanan sa hilagang baybayin ng isla ng Leyte ang Carigara. Nang sakupin ng mga Espanyol ang pulo, isa ito sa unang naging malaking *encomienda* sa Leyte. Sa mga yugtong ito, malawak ang nasasakupan ng Carigara na umabot hanggang sa Barugo, Leyte at Samputan (Artigas y Cuerva, 2006; Tantuico, 1964). Taong 1591, naigawad kina Juan de Trujillo at

Mapa 3: Ang Leyte Taong 1734 mula sa *Insulae Philippinae* ni Fernando Valdes Tamon (Quirino, 1959)

Alonso de Henao ang encomienda ng Carigara na mayroong humigit-kumulang 800 tributante (Blair at Robertson, 1903-1909). Sang-ayon sa mga tala, ang mga Agustiniانو ang unang ordeng relihiyoso na nakarating sa Leyte sa pangunguna nina Fr. Alonso Velasquez at Fr. Alonso Gimenez at nagpasimula ng mga gawaing misyonero sa Barugo at sa katabing pamayanan ng Kalgara, lumang pangalan ng Carigara (Artigas y Cuerva, 2006). Hindi rin nagtagal ang pananatili ng mga Augustino sa lugar at napalitan ng mga Heswita na dumating sa Leyte sa mga huling taon ng dantaon 16.

Maaaring ang pagtukoy ng mga Heswita sa Carigara bilang unang sentro ng kanilang pagmimisyon (*mission residence*) ang isa sa mga pangunahing dahilan kung kaya't ito na rin ang itinalagang kabisera ng pulo sa mahabang panahon ng kolonyal na pamamahala. Naitala na noong 1595 dumating ang mga Heswitang pari na sina Pedro Chirino, Antonio Pereira, Juan del Campo at Cosme Flores sa Carigara. Pagkatapos magmisa at maglagay ng krus sa baybayin, nagtungo ang mga nasabing prayle sa *encomendero* ng Carigara at pagkatapos ay ginawang opisyal na "central residence" ng mga Heswita ang lugar (Chirino, 1969). Mula sa sentro ng pagmimisyon sa Carigara, napasailalim ang iba pang mga pamayanan sa pulo ng Leyte at mga karatig-pulo ng Camotes at Panaon sa Residencia ng Carigara tulad ng Barugo, Alangalan, Xaro, Leyte, Ogmuc, Poro sa isla ng Camotes, Baybay, Canamucan, Ymasava, Cabalian, Pananon at Nonangan.⁴ Kinalaunan, ang *residencia* ng Carigara ang unang naging sentro hindi lamang ng mga gawaing misyonero ng mga Heswita kung hindi ang pagsasagawa rin ng mga hakbang tungo sa pananakop.

Samantala, hindi maituturing na kasingtanda ng Carigara ang Tacloban. Sang-ayon kay Tantuico, naging isang *bongto* ang Tacloban mula sa Kankabatok na isang matandang pamayanan ng mga mangingisda taong 1770. Sang-ayon pa sa mga tala, isa

lamang itong sitio ng kalapit nitong bayan ng Basey na nasa kabilang-pulo ng Samar (Tantuico, 1980). Tunay na napakalapit ng dalawa na pinaghihiwalay lamang ng isang kipot. Ipinanukala ni Tantuico na sa panahon ni Alcalde Mayor Juan Hipolito Gonzales sa mga huling dekada ng dantaon 18 unang ginamit ang Tacloban bilang kabisera ngunit kailangan pa ng mga batis dito at ang tiyak na petsa nito.

Wala pang nakalap ang mananaliksik na dokumento sa Pambansang Sinupan na makapaglilinaw kung kailan unang ginamit ang Carigara bilang kabisera. Ngunit mahihinuha sa mga tala ng mga misyonero na mula sa dantaon 17 at 18, ginampanan ng Carigara ang papel hindi lamang bilang sentrong pangrelihiyon kung hindi pampulitika na rin. Gayunpaman, mayroon ding ilang tala na nagbabanggit na bago nailipat sa Tacloban ang kabisera mula sa Carigara, naging kabisera rin sa panandaliang panahon ang Palo, Tanauan at Dagami (Tantuico, 1964). Gayunpaman, kinikilala ng mananaliksik na wala pang nailimbag na ekstensibong pag-aaral at batis kaugnay nito.

Noong 1823 hanggang 1830, naitala sa panahon ng dalawang *alcalde mayor* ng Leyte ang usapin ng pagtukoy at paglipat ng kabisera sa pulo. Bagaman hindi tiyak kung anong unang taon ginamit ang Tacloban bilang kabisera, malinaw na tuluy-tuloy ang pagkilala rito bilang sentro noong dantaon 19. Sa isang liham noong 1823 ng Alcalde Mayor ng Leyte na si Pedro Antonio, binanggit na sa kapanahunang iyon ang Tacloban ang siyang tumatayong kabisera ng pulo. Subalit pinanukala ni Antonio sa kanyang liham ang muling paglipat ng kabisera sa Carigara na dati nang sentro ng pulo. Aniya, walang sapat na mga istrukturang militar, kuwartel o bilangguan na yari sa matibay na materyales ang Tacloban kung ihahambing sa dati nang kabisera na Carigara na mayroong mga istrukturang nabanggit. Iniulat ni Antonio na noong Nobyembre 1823 nagtungo siya sa Carigara at sinabing mayroong pang mga matibay na pader ang mga istruktura

bagaman kailangan na diumanong ayusin ang kuwartel lalo na ang mga haligi nito. Sinusugan ang ulat ni Antonio ng lagda ng mga lokal na *principalia* na kinabilangan nina Jose Mercado, Simon Cañete, Francisco Laureano, Francisco Ynague, Nicolas de Asis, Ignacio Leveros, Francisco Gregorio at Francisco Reginaldo (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*). Kung kaya ipinag-utos ni Alcalde Mayor Antonio na kolektahin ang lahat ng armas, pulbora, bala, suplay at mga gamit ng artilyera at mga tropa mula sa Tacloban at ilipat ang mga ito pabalik sa Carigara.

Subalit noong 1827 sa ilalim ng isang bagong Alcalde Mayor na si Don Ceferino Hernandez, muling iginiit ang pagtukoy sa Tacloban bilang kabisera ng lalawigan.

Istratehikong Lokasyon, Depensa Laban sa Pananalakay ng mga Moro

Malinaw na ang pangunahing dahilan ng pagtukoy sa Tacloban bilang bagong kabisera ay ang istrategikong lokasyon nito. Upang maresolba ang mga usapin hinggil sa paglilipat ng kabisera mula 1823 hanggang 1827, itinalaga ng noo'y Gobernador-Heneral Mariano Ricafort si Don Policarpio Aragon, Alcalde Mayor ng Samar, na magtungo sa Leyte at suriin ang pinakaangkop na kabisera nito. Sa ulat ni Aragon noong Abril 1829, matapos niya diumanong suyurin ang lugar at makipag -usap sa mga kura paroko at mga mamamayan, nakita niya ang mahusay na lokasyon ng Tacloban upang maging kabisera ng Leyte. Mahihinuha na ito ang mga salik na pinagbatayan sa nasabing pasya. Una, ang Tacloban ay maituturing na sentro na madaling marating ng mga bayan mula sa silangan at kanlurang baybayin sa pamamagitan man ng ruta sa dagat o sa lupa. Kaugnay nito ang ikalawang dahilan na mas madali ang modo ng komunikasyon mula sa bahaging ito ng pulo sa pag-uugnay ng mga *bongto* mula sa silangan baybayin at kanlurang baybayin ng lugar. Ikatlo, malapit ang Tacloban sa mga *pueblo* na may mayaman at malaking bilang ng tributante. Ikaapat, mas ligtas ang lugar sa pananalakay ng mga Moro at

ikalima, mayroong dalawang magandang daungan ang Tacloban kung saan maaaring pumasok at dumaong ang lahat ng uri ng sasakyang-dagat nang walang hadlang o panganib. Sang-ayon kay Aragon, ang pag-iral ng lahat ng katangiang ito sa Tacloban bilang kabisera ay hindi diumano makikita sa iba pang *pueblo* sa lalawigan (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*). Makikita sa Mapa 3 ang lokasyon ng Tacloban kaugnay ng kinabibilangan nitong pulo ng Leyte at ng kalapit-pulo nitong Samar.

Mapa 4: Ang Leyte at ang Kabisera nitong Tacloban (Algue, 1900)

Kung tutuusin, nasa baybayin din naman ang Carigara, Palo at Tanauan na sinasabing mga naging dati ring kabisera. Ngunit, isa sa mga iniwasan sa mga bayang nabanggit ay ang panganib ng *pangangayaw* ng mga Moro o ang pananalakay upang bumihag ng mga alipin na mahalaga sa lumalakas na kalakalan sa katimugang bahagi ng Mindanao. Sa mga nakaraang dantaon, palagiang hinarap ng Leyte partikular ng mga nabanggit na lugar ang pananalakay ng mga Moro. Sunod-sunod na naranasan ng mga katutubo ang pananalasa at pananalakay ng mga Moro sa rehiyon ng Kabisayaan pagpasok pa lamang ng ika-17 siglo. Isang umaga ng Oktubre taong 1603 nang salakayin ng tropa ni Datu Buisan ang mga silangang baybayin ng Leyte kabilang na ang *bongto* ng Dulag kung saan nahuli ang paring Heswitang si Melchor Hurtado at ang mga katutubo. Nanalasa din sa Palo at Lingayon kung saan sinunog ang mga simbahan. Taong 1608 sa pinagsamang puwersa nina Buwisan at Raja Mura kasama ang pitumpu't pitong mga *caracoa*, dumaong sila sa parehong baybayin ng Leyte at Samar. Sinunog ang mga simbahan, kinuha ang mahahalagang kagamitan at mga aliping katutubo. Nagtangkang magsagawa ng depensa ang pari ng Carigara na si Alonso Rodriguez ngunit ang mahina at kulang na puwersa na ito ay hindi rin nakasapat. Muli, napilitan na naman ang mga katutubo na magsilikas at tumungo sa mga kabundukan habang tuluyang nasira ang bagong *mission house* at simbahan na naitayo sa Carigara. Sinalakay muli ang Leyte at ang iba pang mga isla sa Kabisayaan noong 1613 sa pangunguna ni Pagdalunun kung saan nahuli ang 400 mga katutubo sa Dulag, Leyte at 600 mula sa mga bayan ng Samar. Sa Palo, nahuli ang misyonerong si Pascual de Acuña. Hindi lamang sinira at sinunog ang mga simbahan, kasama ring sinunog ang mga pananim na palay sa lugar (Blair at Robertson, 1903-1909). Sa halos kabuuan ng dantaon 17 at 18, tuluy-tuloy ang pananalakay at walang nagawa ang mga katutubo kung hindi magsilikas sa kabundukan at lisanin ang kanilang mga *bongto*.

Upang matiyak ang depensa ng bagong-tukoy na kabisera, isa sa mga pangunahing hamong hinarap ng paglilipat ng kabisera ay kung paano palalakasin ang depensa nito. Kung kaya't sa ilang mga palitan ng liham, malinaw na ipinag-utos ang pagpapatayo ng mga gusaling-militar, kuwartel at kuta sa Tacloban. Bagaman mayroong isang baluarte sa Tacloban na nagngangalang San Guillermo, kailangang palakasin ng Tacloban ang kanyang kakayahang-militar lalo pa't kung magsisilbing kabisera ito ng Leyte. Inirekomenda ni Aragon ang paglaan ng humigit-kumulang 3,373 piso upang isagawa sa lalong madaling panahon ang pagtayo ng *casa real*, kuwartel, kuta at *almacen* sa Tacloban (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*). Mula nang aprubahan ni Gob. Hen. Ricafort ang panukala ni Alcalde Mayor Hernandez at rekomendasyon ni Alcalde Mayor Aragon ng Samar, hindi na napalitan pa ang Tacloban mula ng tukuyin ito bilang kabisera ng pulo noong 1830.

Pagbabagong Pang-ekonomiya

Pagpasok ng dantaon 19, natunghayan ang mga pagbabagong pang-ekonomiya sa Leyte lalo na sa kabisera nitong Tacloban. Malaking salik dito ang paghina at tuluyang pagkawala ng mga pananalakay ng mga Moro hindi lamang sa pulo ng Leyte kung hindi sa iba pang mga pulong madalas salakayin tulad ng Samar at Bicol. Matatandaan na sa huling dalawang dantaon bago ang siglo 19, pinahirap ng mga pananalakay na ito ang pagsasaayos ng mga pamayanan at ng kabuhayan ng mga katutubo. Dahil sa mga pananalakay sa Leyte, daan-daan ang mga nahuhuling katutubo na ginagawang mga alipin. Suliranin ito sapagkat dito nakasalalay ang lakas-paggawa na siyang may kakayahang makapagprodyus ng mga produkto at makalahok sa kalakalan. Nahinto rin ang mga gawain ng mga pamayanan sapagkat napilitan ang mga katutubong magsilikas sa kabundukan.

Naitala sa mga naunang pag-aral ang ilang mga salik ng paghina kung hindi man ang pagkawala ng mga pananalakay sa

mga huling dekada ng ikalabingwalong siglo hanggang sa unang hati ng ikalabingsiyam na siglo. Isa na rito ang paglakas ng mga kampanyang pandagat at pangmilitar ng kolonyal na pamahalaan ng mga Espanyol sa pamamagitan ng mas sistematikong pagtatayo ng mga *baluarte* at *fuerte* (kuta) at paglunsad ng mga *armadillas* na siyang nagpatrolya sa kapuluan at nagsagawa ng opensiba laban sa mga Moro. Ngunit ang higit pang pinaigting na opensiba ng mga Espanyol sa pagtatayo ng mga moog sa hilagang Mindanao at pagpuntirya sa mga kuta at sasakyang-dagat ng mga Tausug ang halos tuluyang nagpahina sa Sultanato ng Sulu na siyang pinakamalakas na tagapagpagalaw ng mga pangangayaw sa kapuluan sa yugtong ito (Warren, 1985; Dery, 1997). Sa kaso ng Leyte at Samar, iniulat ang pagtatayo ng mga kuta, *baluarte*, paglalagay ng mga armas sa mga bayan ng Hilongos, Maasin, Cabalian, Tanauan, Sogod, Abuyog, Ormoc at pagpapadala ng karagdang pwersang militar sa dalawang pulo sa mga taong 1772 at 1774 (Dery, 1997). Nang humina at nawala ang mga pananalakay, mas napagtuunan ng pansin ng mga katutubo ang kanilang mga pamayanan at kabuhayan na tuntungan upang maisaayos ang ekonomiya ng Leyte. Sa katunayan naitala na noong 1779, matapos ang sampung taong katahimikan sa isla, ay nakapagpadala ang Leyte at Guian, isang bongto sa pulo ng Samar na napakalapit sa Tacloban, ng apatnapu't tatlong mga barko sa Maynila na naglalaman ng 30,280 litro ng langis ng niyog, 4540 litro ng mantika, mga trepang, tsokolate at kanela o *cinnamon* (Cruikshank, 1982).

Patunay ng mga pagbabagong-ekonomiya na naganap sa dantaon 19 ang mga tala ng paglalakbay ng Alemang si Feodor Jagor noong 1859. Sang-ayon kay Jagor, ang Tacloban na makikita sa silangang bukana ng Kipot ng San Juanico ang nagsilbing sentrong pangkalakalan kung saan nag-uugnayan ang mga barkong nagmumula sa Maynila dahil sa mahusay nitong daungan. Liban sa daungan, istrategiko din diumano ang kanyang lokasyon bilang

pangunahing hugpungan ng mga gawaing pang-ekonomiya hindi lamang sa Leyte at Biliran kung hindi maging sa kalapit nitong Silangan at Timog Samar (Jagor, 1965).

Bunga at epekto na rin ng mga pagbabagong ito sa ekonomiya ang unti-unting pagdurugtong ng mga bayan sa pamamagitan ng mas pinahusay na mga ruta ng transportasyon sa dagat man o sa lupa (*Guia Oficial de Filipinas, 1892*). Nalibot ni Jagor ang mga *bongto* sa silangang bahagi ng Leyte mula Tacloban at Palo hanggang sa narating ang Tanauan, Dagami, Burauen, Dulag hanggang Abuyog. Inilarawan niya ang naitayong mga daan mula Tacloban patungo sa dalawang mga bayan sa Silangan- ang Palo at ang Tanauan. Mula Dagami, tinungo niya ang Burauen at naitala ang kabundukan ng Manacagan na mayaman sa *sulfura*. Pinagkuhanan ito ng asupre na dinadala sa pagawaan ng pulbura sa Maynila at isang produktong pangkomersyo ng lugar. Iba't-iba ang klase nito na prinoproseso sa kabundukan ng Burauen na noo'y nagkakahalaga mula P1.50 hanggang P4.50 bawat *picul* sa mga pamilihan sa Maynila. Sunod na tinungo ni Jagor ang *bongto* ng Dulag kung saan iniulat niya ang yaman ng lupa dahil sa maraming pananim na mais, bigas at asukal. Mula rito, naglakbay siyang muli at narating naman ang Abuyog na sa kanyang paglalarawan ay may umuunlad na industriya ng paggawa ng inumin na tinawag na *tuba* na ipinangkakalakal na rin ng mga katutubo sa lugar (Jagor, 1965). Sa obserbasyon muli ni Jagor, namalas ang higit na kapansing-pansing pag-unlad sa mga bayan sa silangang baybayin ng Leyte kung ihahambing sa mga nasa kanlurang baybayin nito. Gayunpaman, pinuna ng manlalakbay na ang unti-unting pagbabagong ito ay naaantala diumano dahil sa iba't ibang kalamidad lalo na ng mga bagyo na nanggagaling sa Pasipiko.

Tatlong dekada makalipas ang obserbasyong ito ni Jagor, iniulat na mayroong mga daan nang nag-uugnay sa mga *pueblo* sa silangan at kanlurang mga bayan sa Leyte bagaman nanatiling

mas mahirap ang mga nasa kanlurang *bongto* dahil sa topograpiya nito. Ang pagdaan sa dagat pa rin ang pinakamadaling paraan upang marating ang mga *pueblo* na nasa kanlurang bahagi ng pulo (*Memoria del Estado Moral y Material de la Provincia de Leyte de Año de 1890*). Sa dantaon 19, malaki ang ginampanang papel ng mga primarya at sekundaryang daungan sa Leyte. Ang Tacloban ang pangunahin sa lahat ng mga daungan sa Leyte kung saan dinadala ang halos lahat ng uri ng produkto mula sa Leyte at Samar. Samantala, ang ibang produkto mula sa mga bayan sa silangang bahagi ng pulo ay dinadala sa sekundaryang daungan ng Carigara. Sa kabilang banda, ang mga produkto mula sa kanlurang bahagi ng Leyte ay dinadala sa mga daungan ng Ormoc, Baybay, Hilongos, Maasin at Malitbog (*Memoria de Año de 1890*). Iniluluwas dito ang mga pangunahing produktong agrikultural tulad ng abaka, asukal, cacao, kape, *aceite de coco (lana)*, mais, *cera (wax)*, pulot at prutas. Naitala din sa karamihan sa mga lugar na ito ang pangunahing industriya ng paggawa ng tuba, paghahabi ng abaka, pagmimina ng ginto at asupre, pagpapalahi ng baboy, kalabaw, baka at kabayo, pagkuha ng mga kabibe, perlas at isda. Samantalang ang mga produktong-gubat naman ng isla ay ang mga kahoy na molave, guijo, narra, cuvi, atipolo, putian, bunglas, camagini, baticulin, locnitan, lauaan, at iba pa (*Guia Oficial de Filipinas, 1892*).

Isang indikasyon ng lumalakas na ekonomiya sa Leyte at Tacloban ang paglakas ng pagluluwas ng abaka at pagdami ng mga nakarehistrong sasakyang-pandagat sa Tacloban. Naitala na kasama ang Leyte sa mga lalawigang may malaking produksyon ng abaka sa Pilipinas. Naiulat na nakapagluwas ng abaka ang Leyte na umaabot sa halagang 4,500,000 piso noong 1892 (*Guia Oficial de Filipinas, 1892*). Dahil sa malakas na kita na nagmumula sa abaka, makikita na isa ito sa mga industriyang napagkunan ng mataas na buwis ng kolonyal na pamahalaan sa Leyte. Isa sa mga pamilyang nakinabang sa produktong ito ay ang mga Reyes at

mga Sievert, mga pamilyang mula sa Cadiz sa Espanya na nakarating sa Kabisayaan sa mga taon sa pagitan ng 1894-1896. Ang kuwento ng magkakapatid ng Sievert na sina Carlos, Jorge at Jose Sievert y Barriere ay nagsimula sa kanilang pagtrabaho sa ilalim ng isa ring Espanyol na nanirahan sa Samar. Nang makarating sa Pilipinas, naging kabahagi sila ng *Andres Reyes y Compania* na isang kompanyang nagbebenta ng abaka sa Cebu, Calbayog, Catbalogan at Tacloban na pag-aari ni Don Andres Reyes. Sang-ayon sa tala, ang mga Sievert ang naging kinatawan ng mga Reyes sa kanilang mga kompanya sa Leyte. Ang kompanyang ito ay may mga opisina sa Carigara at Tacloban kung saan nakasentro ang bentahan ng kopra at abaka (Sievert, 2004). Makikita rin sa mga dokumento mula sa *Contribucion Industrial* ang iba pang listahan ng pangalan at bayang pinanggalingan ng nagbayad ng buwis bilang kontratista o hindi kaya ay nagmamay-ari ng mga prensahan ng abaka sa mga huling dekada ng dantaon. Ilan sa mga naitala ay mga negosyanteng Tsino at mestizo mula sa Tacloban, Carigara, Palo, Barugo, Leyte at San Miguel, Tanauan, Pastrana, Alangalang at Naval (*Contribucion Industrial de Leyte, 1896-1898*).

Nakatulong ang paglitaw ng mga bapor na nakarating sa iba pang mga sentro tulad ng Tacloban, Iloilo, Cebu, Legazpi at Zamboanga sa paglakas ng industriya ng abaka. Sa mga panahong ito, napalitan na rin ang mga prensahan ng mga makina sa halip na de-manong proseso. Dahil sa lumalakas na industriya ng abaka at sa mga pagbabagong nagaganap sa mga yugtong ito, sinimulan ng kompanya ni Reyes ang *S.S. Francisco Reyes* na bumibiyahen mula Catbalogan, Tacloban at Manila noong dekada 1880 (Sievert, 2004). Ang mga kontratista at nagmamay-ari ng prensahan ng abaka ay kadalasang may-ari din ng sasakyang-dagat na nagluluwas ng produkto mula sa Leyte patungong Cebu o Maynila. Noong 1894, naitalang nagbayad ng buwis sina Jose Asensi Jochico at Uy Sico ng Tacloban para sa operasyon ng kanilang sasakyang-dagat na *San Jorge* samantalang si Don Patricio Perez ng Tanauan

ay naitala ring nagbayad ng kaparehang buwis (*Contribucion Industrial de Leyte, 1894*). Ang mga ganitong pagbabago ang magpapatunay ng pagsisimula ng pagkakaroon ng mas malapit na ugnayan ng mga pulo sa Silangang Kabisayaan sa iba pang bahagi hindi lamang ng rehiyon maging hanggang sa Maynila.

Salamin ang iba't ibang mga industriya na naitala sa Tacloban at ibang bahagi ng Leyte sa umuusbong na ekonomiya sa pulo. Malaking bilang din ng buwis ang nakuha mula sa industriya ng pagtutuba, bigas, mga tindahan maging ng buwis mula sa iba't ibang propesyon ng mga mamamayan.

Pagbuo ng mga Bagong *Bongto* sa Dantaon 19

Isa pang katangian ng dantaon 19 sa Leyte ay ang paglitaw ng mas maraming *bongto* sa pulo. Sa panahong nabanggit, ang kabuuan ng kasalukuyang pulo ng Leyte kasama ang pulo ng Biliran ay itinuring na isang lalawigan pa lamang.⁵ Ngunit bago pa maging isang hiwalay na probinsya ang Leyte, dati itong itinuring kasama ang Samar, ang kambal nitong pulo, bilang isang lalawigan lamang. Iba-iba ang mga tinutukoy na taon ng paghihiwalay ng probinsya ng Leyte at Samar ng mga manunulat na sina Tantuico (1964) at Artigas y Cuerva (2006). Gayunpaman, ang kalituhan at pagkakaiba-iba ng taon ay nalinaw ni Cruikshank (1979) sa kanyang mga tala sa isang akda. Aniya, mula pa sa taong 1747 ay naiharap na ang mungkahing paghiwalayin ang Leyte at Samar. Malawak kasi ang sakop nito na hindi kayang pangasiwaan ng iisang opisyal lamang. Gayunpaman, tinutulan ang paghihiwalay na ito ng mga Heswita dahil sa hindi naman ito diumano nakatutulong sa epektibong pamamahala. Sa kabila ng ilang pagtatangka na pigilan ito, iminungkahi ang paghihiwalay ng Leyte at Samar noong 1777 ngunit taong 1786 na nang mapahintulutan ng Madrid. Ngunit sang-ayon sa tala ni Cruikshank, 1799 na lamang nang tuluyang naisakatuparan ang paghihiwalay na ito (1979). Kung pagbabatayan ang mga talang ito, pagpasok ng

ikalabingsiyam na siglo, maituturing ng isang hiwalay at buong lalawigan ang Leyte sa larangang pulitikal.

Bago ang dantaon 19, mas mahirap ang kalagayan ng Leyte dahil sa iba't ibang salik. Pangunahing dahilan nito ang nauna nang nabanggit na pananalakay ng mga Moro na nagbunsod sa pagtakas at paglikas ng mga katutubo sa iba't ibang lugar at sa kabundukan. Dahil dito, mahirap ang pagpapatuloy ng pamumuhay sa mga naitayong *pueblo*. Ikalawa, salik din ang pagpapalit ng pamamalakad ng mga parokya mula sa pagkakataksik ng mga Heswita noong 1768. Hindi rin naging madali para sa mga Agustiniانو at Pransiskano na pumalit sa mga Heswita at maipagpatuloy ang nasimulang *reducción*. Ikatlo, mahirap makita ang pag-unlad dahil sa iba't ibang kalamidad na patuloy na nanalasa sa pulo tulad ng malalakas na bagyo at mga peligro sa kapaligiran. Iniulat ang napakalakas na mga bagyo at mga kidlat na kumikitil sa buhay ng mga katutubo taun-taon. Ilang mga malalakas na mga lindol ang naitala na winasak ang maraming mga simbahan at mga kumbento. Halimbawa, sa mga taong 1743-44 sumira sa ilang mga bayan at nagpabagsak ng ilang bundok ang tumamang malakas na lindol. Sa taong 1749 naman, sumabog ang isang bulkan na nagdulot ng kadiliman ng dalawang linggo at mga pag-ulan ng abo at mga sakuna liban pa sa pagkalat ng iba't ibang mga sakit (Artigas y Cuerva, 2006). Kakabit na nga yata ng kasaysayan ng pulo ang mga sakuna tulad ng bagyo dahil sa lokasyon nito kung kaya hindi nakapagtataka ang obserbasyon ni Jagor noong dantaon 19 na bagaman may mapapansing pag-unlad sa mga bayan, hindi pa rin ito nagiging tuluy-tuloy lalo na yaong mga nasa silangang baybayin ng pulo.

Pagpasok ng dantaon 19, hindi man nawala ang mga sakunang hatid ng mga kalamidad, napakalaking pagbabago naman ang idinulot ng pagtigil ng mga pananalakay ng mga Moro sa pulo. Sa siglong ito, mas mapapayapa ang pulo, magkakaroon ng mga pagbabagong pang-ekonomiya at mas darami ang bilang ng mga

pueblo. Kapansin-pansin na pangunahing katangian ng siglo ang paghiwalay ng mga malalaki at mga papaunlad na mga *visita* at baryo upang bumuo ng hiwalay na bayan. Mula sa pagsusuri ng mga dokumento sa pambansang sinupan, tatlo ang pangunahing sanhi ng pagbukod ng mga ito. Unang dahilan ay ang distansya o layo ng *visita*, sitio o baryo sa kinapapalooban nitong *pueblo* o parokya. Higit pang pinalala ang distanyang ito ng mga kabundukan o mga ilog na nagsilbing hadlang sa mas mabilis at madaling pag-uugnayan ng mga baryo o *visita* sa kanilang mga pinanggaling (*matriz*) *pueblo*. Pangalawang dahilan ay ang paglaki ng bilang ng populasyon na itinuring nang sapat na upang magtayo ng hiwalay na administrasyong pulitikal at ispiritwal. Pangatlo, nakita rin na karaniwang ang mga *visita* o baryo ay may mga batayang istruktura nang naitayo na kailangan sa isang itatatag na bagong *pueblo*.

Katangian ng Pagkabuo

Bagaman hindi lubusang magkakapareho, malaki ang pagkakahalintulad ng karanasan ng pagbubuo ng mga bagong *bongto* sa Leyte. Makikita ito mula sa iba't ibang mga tala sa *Erecciones de los Pueblos de Leyte*. Una, kapansin-pansing nagsisimula ang proseso sa pagsasagawa ng petisyon ng mga *principalia* na magbuo ng bagong *pueblo*. Masasalamain dito ang kanilang sentral na papel sa paggiit ng paglikha ng isang bagong bayan o hindi naman kaya ay pagtangga sa pagbuo dito. Ikalawa, ipinapanganak ang isang bagong *bongto* mula sa paghiwalay ng isa o hindi naman kaya pagsasanib ng dalawa o higit pang *visita* o sitio ang mga bagong tatag na *pueblo*. Halimbawa nito ang pagkakatatag ng hiwalay na *pueblo* ng Tolosa. Ang Tolosa ay ang dating *visita* ng Ynapusan na nasasakupan ng Tanauan. Taong 1863 nang magsagawa ng petisyon ang mga *principalia* nito na humiling ng isang parokya na hiwalay sa Tanauan. Ngunit hindi lamang ito paghiwalay ng parokya, sapagkat nagbunsod rin ito ng sa pagtayo ng isang hiwalay na *pueblo civil* na pinangalanang Tolosa (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Noong 1851 naman mga *principalia* ng tatlong visita ng Sogod, Bontoc at Maac ang nagpetisyon ng hiwalay na parokya at *pueblo* mula sa kinabibilangan nitong parokya ng Malitbog (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Mga Bagong Tatag na Pueblo sa Silangang Bahagi ng Pulo

Sunod-sunod ang pagbubuo ng mga bagong *pueblo* sa silangang bahagi ng probinsya. Isa na ang petisyon ng mga taga-Manaybanay, isang *visita* ng Dagami noong 1888-1889. Isinagawa ang petisyon ng mga *principalia* at mga mamamayan ng nasabing *visita* na kinabilangan nina Macario Nielo, Anastacio Tupa (*teniente actual*), Juan Ubaldo, Toribio Juanillo, Antonio Niclo, Melchor Nemio, Leoncio Milangco, Severeno Versosa, Manuel Parto, Juancho Gaya at Bebiano Palabio. Unang tinukoy na dahilan ang distansya mula sa kinapapaloobang *pueblo* maging sa mga kalapit na *pueblo*. Anila, sampu hanggang hanggang labing-anim na kilometro ang layo nito sa kinapapaloobang *bongto* ng Dagami gayundin sa iba pang kalapit-*bongto* nitong Jaro, Alang-alang, Palo, Tanauan at Dagami. Ikalawa, hamon sa mga mamamayan ang mga nakapalibot na mga kabundukan sa lugar at ang dalawang ilog ng Matinong at Odlon na lubhang peligroso lalo na sa panahon ng tag-ulan mula sa buwan ng Mayo hanggang Oktubre. Ikatlo, mayroon ng mga istruktura sa nasabing *visita* tulad ng simbahan, *casa tribunal* at eskwelahan na yari sa kawayan na kailangan sa pagtatayo ng isang *pueblo*. Dagdag pa nila, marami diumanong mapagkukuhanang kahoy sakaling may mga istruktura pang kailangang ipatayo. Ikaapat ay ang sapat na bilang na *tributantes* na nasa 2000 hanggang 2400 ngunit dahil isang *visita* lamang, kulang ang mga opisyal sa lumalaking populasyon. Ikalima, ipinagmalaki nilang marami suplay ng tabako, palay, cacao, niyog at mais na maaaring mapagkunan ng kabuhayan sa Manaybanay (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Upang maisakatuparan ang paghiwalay ng *visita*, sinangguni ang hakbang sa mga naapektuhang kalapit-*pueblo* at parokya tulad

ng Dagami, Tanauan, Palo, Alang-alang at Jaro. Mapapansin sa mga ulat ang papel na ginampanan ng mga *principalia* maging ng kura ng mga nabanggit na *bongto* sa pagpapalakas ng adhikain ng mga taga-*visita* ng Manaybanay na humiwalay. Kung kaya, nagtagumpay ang petisyon ng paghiwalay ng *visita* ng Manaybanay. Pinangalanang Pastrana ang bagong-tatag na pueblong ito. Madalas kalakip ng mga petisyon ang ulat ng mga *principalia* o di kaya ng kura hinggil sa katayuan ng *visita*. Halimbawa nito ang ulat ng Kura Paroko na si Eusebio Ibañez hinggil sa bilang ng mga mamamayan sa *visita* ng Manaybanay na makikita sa ibaba (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Sa pareho ring taon (1889) at mga kadahilanan, naitala ang pagtatayo ng hiwalay na *pueblo* ng Tabon-tabon na dati ring *visita* ng Dagami. Hindi na lamang hiwalay na parokya ang isinagawang petisyon ng mga *principalia* at mga mamamayan nito kundi hiwalay na ring *pueblo civil*. Katulad ng mga naunang humihiwalay na *visita*, ibinigay na dahilan ang mga sumusunod: paglaki ng bilang ng populasyon na umabot sa 4800 kung saan 1,405 ang nagbayad ng *cedula personal*; peligro ng palagiang pagtawid sa ilog upang marating ang kinabibilangan nitong *bongto* ng Dagami; umuunlad na taniman ng abaka, palay, mais, niyog, cacao at tabako at pagkakaroon ng mga pangunahing gusali tulad ng *casa tribunal*, eskwelahan para sa mga batang lalaki at babae at simbahang nasa ilalim ng Pransiskano. Nagbunsod ang petisyong ito ng pagkakatayo nga ng hiwalay na *pueblo* ng Tabon-taon at pagsasagawa ng demarkasyon sa nasasakupan ng bagong *pueblo* (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Mga Bagong Tatag na *Pueblo* sa Kanlurang Bahagi ng Leyte at sa Biliran

Nabuo naman ang hiwalay na *pueblo* at parokya ng Albuera noong 1867. Mula ito sa pinagsama-samang petisyon ng mga *principalia* ng mga *visita* ng Sibugay, Palanas at Damulaan na humiwalay na sa Ormoc. Inireklamo ng mga katutubo ang peligro sa pagtawid

Talahanayan 1: Bilang ng mga Mamamayan sa Visita ng
Manaybanay, Pastrana *Pueblo* ng Dagami.

Cabecera	Cabeza Barangay	Cedula	Indibidwal Edad 1-7 taon	Indibidwal Edad 8-18 taon	Indibidwal Edad 19-60 taon	Indibidwal Edad 61 pataas	Kabuuang Almas
1	Don Macario Nielo	89	68	66	36	7	266
2	Don Toribio Juanillo	90	65	85	44	12	296
3	Don Francisco Agao	91	46	73	48	12	270
4	Don Casimero Atenta	100	66	79	42	7	294
5	Don Leoncio Milangco	91	63	46	28	8	236
6	Don Lorenzo Octa	89	72	70	39	12	282
7	Don Bebianio Palabio	87	68	82	39	5	281
8	Don Gregorio Guarino	92	57	72	51	6	278
9	Don Doroteo Mellona	90	62	68	48	16	284
10	Don Melchor Nomio	92	80	72	47	11	302
11	Don Gregorio Malquez	94	69	80	41	8	292
12	Don Bonifacio Niones	106	63	73	53	12	307
13	Don Antonio Empello	103	79	87	69	11	349
14	Don Ventura Almerino	85	48	42	39	6	220
15	Don Leonardo Nomio	88	66	67	28	8	257
		1387	972	1062	652	141	4214

ng ilang mga ilog upang marating ang sentro lalo na kapag malakas ang ulan. Naitalang may 500 tributante at mga istruktura tulad ng *casa real*, *tribunal*, eskwelahan at simbahan (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Halos ganito rin ang naging kaso ng mga *visita* ng Sijapon, Calomangan at Biason na humiwalay din sa Ormoc. Ang nabuong pueblong ito ay pinangalanang “Lara” ngunit pinalitan at mas nakilala sa pangalang Merida (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*). Sa kasalukuyan, mayroon pa ring lugar sa bayang ito na tinatawag na Calunangan at Biasong. Sa katunayan, mga pangalan ito sa ngayon ng dalawang barangay sa nasabing bayan.

Penitasyon din ng mga *principalia* na humiwalay ang limang *visita* ng Zamindang-on, Cilad, Sinabuyan, Albijao at Badioang mula sa Palompon. Ang bagong tayong *pueblo* ay minungkahing pangalanang Milagros ngunit kinalaunan ay tinawag na “Villaba”. Katulad ng mga naunang kaso, pagkakaroon ng mga pangunahing istruktura at kalayuan mula sa kinabibilangang *pueblo* ng

Palompon ang pangunahing dahilan ng paghiwalay. Siyam na oras diumano ang inaabot ng kanilang paglalakad. Kapag dadaan naman sila sa dagat, anim na oras ang kadalasang inaabot ng kanilang paglalakbay. Sang-ayon rin sa kanila, mas magiging madali ang pamamahala sa lugar, at maiiwasan na ang mahirap na pagsasaayos ng mga usaping pinansiyal ng mga visita (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Kahalintulad nito ang karanasan ng mga *visita* at baryo ng Solano, Telegrafo at Cavayan na humiwalay sa bayan ng Naval na makikita sa pulo ng Biliran. Dahil sa layo, kailangan tumawid sa mga ilog at inaabot ng tatlong oras ang paglalakad. Sa mga naging ulat, napagpasyahang gamitin ang pangalang “Solano” sa bagong *pueblo* noong 1865 (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Mga Bagong Tatag na Pueblo sa Timog na Bahagi ng Pulo

Pagsasanib ng tatlong baryo at malayong distansya sa kinabibilangang *pueblo* ang pangunahing salik ng pagkakabuo ng Macrohon. Taong 1860 nang magpetisyon ang mga *principalia* at mga mamamayan ng tatlong baryo ng Tingatigan, San Miguel at San Roque na humiwalay sa kinapapalooban nitong bayan ng Maasin. Ipinakita rin sa petisyon ang lumalaking bilang ng tributante ng Tigatingan (286), San Roque (159) at San Miguel (244) (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*).

Samantalang naitayo rin sa mga huling tao ng 1880’s ang bagong *pueblo* na may pangalang Galicia sa probinsya. Nabuo ito sa pamamagitan ng pagsasanib ng mga *visita* ng Ynolinan at Pintuyan na pawang *visita* ng Liloan sa isla ng Panaon. Sa petisyon ng mga principales, binanggit nilang dalawa hangang apat na oras na paglalakad ang ginugugol nila upang marating ang sentro o minsan ay kailangan pa dumaan sa dagat. May kakayahan na rin diumano ang mga *visita* na ito na magsarili dahil sa umuunlad na industriya ng pagtatanim ng abaka at

tabako, niyog, palay, mais, cacao at kape dulot na ng mayaman at matabang lupain sa lugar. Naaprubahan ang petisyong ito taong 1887 ngunit sa halip na Galicia, iminungkahi ng kolonyal na pamahalaan na pangalanang San Ricardo ang pueblong ito (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896*). Sa kasalukuyan, hiwalay na mga bayan na ang Pintuyan at ang San Ricardo. Sang-ayon kay Tantuico, ang kasalukuyang lokayon ng San Ricardo ay ang dating nasasakupan ng Inulinan mula sa salitang “*ulin*” o ang pinakadulong bahagi ng isang sasakyang-dagat dahil nasa pinakadulo ito ng pulo (Tantuico, 1964).

Mga Epekto at Tunggalian

Dahil sa mga paghiwalay ng mga *visita*, naging pangunahing epekto nito ang pagliit ng nasasakupan ng mga dating kinapapaloobang *pueblo*. Naging salik din ito upang higit na malinaw ang mga demarkasyon ng bawat *pueblo*. Mula naman dito makikita ang pagdami ng mga *pueblo* hanggang sa ikalabingsiyam na siglo. Sa isang ulat na nagpapakita ng halagang binabayad sa mga opisyal ng mga *pueblo*, mapapansin na umabot na sa apanapu't apat (44) ang mga *pueblo* sa Leyte. Ito ang talahanayan na nagpapakita ng bilang ng mga *pueblo*, ang bilang ng mga *gubernadorcillo*, *teniente*, *juez* at *alguacil* para sa mga taong 1885-1887 (*Elecciones de los Gobernadorcillos, 1885-1887*).

Talahanayan 2: Talaan ng mga *Gobernadorcillo*, *Teniente*, *Alguacil*, *Juez* sa mga *Pueblo*, *Visita*, Baryo (1885-1887)

		Numero de los Municipios	Pesos	Centimos
Mga Pueblo	Gobernadorcillo	44	99	..
	Teniente	145	181	25
	Juez	144	180	..
	Alguacil	143	178	75
Mga Visita	Teniente	70	87	50
	Juez	78	97	50
	Alguacil	81	101	25
Mga Baryo	Teniente	17	21	25
	Jueces	13	16	25
	Alguaciles	12	15	..
	Total	747	977	75

Sang-ayon naman sa *Memorias Provincia de Leyte* para sa taong 1890, umabot na sa 47 ang mga *pueblo* sa Leyte na mayroong 270,495 na bilang ng populasyon. Sa mga pueblong ito nakapaloob ang may 146 na mga baryo at 70 *visita* (*Memoria del Estado Moraly Material de la Provincia de Leyte de Año de 1890*). Kung susuriin ang ulat na ito, makikita na ang ilan sa mga may pinakamalaki at pinakamaliit na bilang ng populasyon ay ang mga sumusunod:

Talahanayan 3: Talaan ng mga may Pueblong may Pinakamalaki at Pinakamaliit na Bilang ng Populasyon (1890)

Mga <i>Pueblo</i> na may Pinakamalaking Bilang ng Populasyon (1890)		Mga <i>Pueblo</i> na may Pinakamaliit na Bilang ng Populasyon (1890)	
<i>Pueblo</i>	Bilang ng Populasyon	<i>Pueblo</i>	Bilang ng Populasyon
1. Dagami	24, 836	1. Babatngon	2, 213
2. Tanauan	18, 509	2. Albuera	2, 381
3. Palo	17, 736	3. Almeria	2, 417
4. Ormoc	17, 503	4. Quiot	2, 422
5. Burauen	14, 912	5. Villaba	2, 845
6. Baybay	14, 032	6. Hinundayan	3, 896

Ngunit hindi laging madali ang pagbuo ng mga *pueblo*. Makikita din ang ilang hamon at tunggalian ng mga personalidad at institusyon kaugnay ng pagbubuo ng mga bagong *pueblo*. Isang malinaw na halimbawa nito ay ang kaso ng pagbubuo ng hiwalay na *pueblo* ng Tacuranga na kinasangkutan ng mga *bongto* ng Palo at Tanauan. Natanggap noong 16 Hunyo 1825 ng Alcalde Mayor ng Leyte na si Pedro Antonio ang petisyon ng Kura Paroko ng Palo na si Ignacio del Cavillo hinggil sa pagtayo ng Tacuranga. Binanggit na dahilan ang kalayuan ng lugar, ang pagkakaroon ng ilog at ang pananalakay ng mga Moro (*Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1825-1891*). Ngunit ang balaking ito ay hindi naman tinanggap nang maluwag ng mga mamamayan ng katabing *bongto* ng Palo, ang Tanauan. Sa isang liham ng mga *principalia* ng Tanauan, ganito nila ipinaabot ang kanilang pagtutol:

Aco an Gobernadorcillo ug Comun sa mga principales dinhi sa bungto sa Tanauan nag-informar kami sa Sor. Alcalde Mayor tungud san taga-Palo

nga nag fabrica ng bungto sa Tacuranga nga nacacasamoc larang dinhi sa amon bungto cay madamo na nga sacop namon nga guinsacop nila caylabi na ito nga tuna nga guinbubutangan siton guibuhat nga bungto, sacop pa dinhe sa Tanauan ug haraniay caupay cay con mahimonga waray hangin mabati ngani an campana diri sa Tanauan, ug tungod sa riesgo sa mga Moros sa caguihapunan may Baluarte dida sa Barra, amonalangan unta an pagbantayan ug pagopayon cay diri man abansado sa Moros ug diri na yto nga bongto ypadayon cay onina sa olehe mawawara sin tawo ynin bongto sa Tanauan cay matapon siton guibubuhat nga bongto sa Tacuranga. Guipaquimalooy namon sa tanan nga mga principales nga dire unta ito ipadayon nga Tacuranga. ("El informe dado" 1825-1891)

[Ako ang Gobernadorcillo at comun sa mga principales dito sa bungto ng Tanauan ay nais iparating sa Alcalde Mayor ang pagbuo ng isang bungto sa Tacuranga ng mga taga-Palo, na talagang nakakagulo ito sa aming bungto sapagkat marami dito ay nasasakupan namin, lalo pa't ang lupa na kinalalagyan ng bagong-tatag na bungto ay sakop pa ng Tanauan at kung walang hangin ay talagang naririnig pa ang tunog ng kampana dito sa Tanauan, at sapagkat mayroong peligro ng pagsalakay ng mga Moro lalo na sa gabi kaya naman may baluarte diyen sa Barra, na siyang dapat na lamang bantayan at ayusin sapagkat hindi pa talaga mas abansado sa mga Moro, at sana ay hindi na talaga ipagpatuloy pa ito sapagkat mawawala ang mga nasasakupan ng Tanauan dahil sila ay maglilipatan sa bongto sa Tacuranga. Aming hinihiling sa ngalan ng lahat ng mga principales na hindi na sana ituloy ang pagtayo ng Tacuranga.]

Nilagdaan ang petisyon na ito ng 40 *principalia* sa pangunguna ng noo'y *gobernadorcillo* na si Pedro Advincola, mga *teniente* na sina Miguel Flores at Antonio Peres, Francisco Candido at mga *juez* na sina Francisco Luberiano, Francisco Capicio at Francisco dela Cruz. Ipinarating din nila ang kanilang petisyon sa mismong kura ng Tanauan na si Juan Jimenez na sinuportahan ang kahilingang nabanggit. Mahihinuha sa nasabing liham ang tunggalian ng dalawang *bongto* hinggil sa mga usapin ng tunay na lawak ng kanilang nasasakupan, ang pangangalaga ng interes ng bawat *bongto* at sa pangkalahatan, ang mga implikasyon ng balaking magtayo ng isa pang bagong *pueblo*. Dahil sa malakas na

pagtutol ng mga taga-Tanauan hindi naisakatuparan ang balakin ng mga taga-Palo.

Sa isang hiwalay na usapin, sumulat naman ang mga mamamayan ng Caybiran noong 3 Hunyo 1883 sa planong ilipat ang lokasyon ng kanilang *bungto*. Sa isang petisyon, ipinahayag nila ang kanilang damdamin na:

Nagpahayag kami ug namulong nga tungud sinin amon bungto nga guinbabalhin ngadto sadton lugar nga guinngangaran Tinago, guin huhunahuna man namon nga an amo nga bungto gawas na sa maabot nga mga peligro tungud cay matadong na cahimtangan san salug ug labut pa liwat madugangan sin cahilarom ngan sin cahiluag, nga waray na impedimiento sa pag-awas sa tubig, ngan labut pa liwat sinin nian nga pag baguio sa fecha 26 de Mayo waray man manubig san amon bungto, demodo nga didto lugod manubig sa amo nga guinbobungto sa Tinago cay an cahilarum san tubig dida sa guin papatudcan sa Simbajan tubtob sa iroc cun tumindog an tawo.

[Nagpapahayag kami tungkol sa aming bungto na nais ilipat sa isang lugar na tinawag na Tinago.. Iniisip naming ang aming bungto ay maiwasan na ang mga peligro sapagkat maayos ang katayuan ng ilog at madagdagan pa sana ang lalim at lawak nito, at wala ng bara sa pag-agos sa tubig. Liban pa, hindi nagbaha sa aming bungto matapos tumama ang bagyo noong Mayo 26. Sa halip ay doon pa nagbaha sa paglilipatan ng bungto sa Tinago kung saan hanggang kilikili ng taong nakatayo ang tubig lalo na sa may pinagtatayuan ng simbahan.]

Binalikan din ng mga *principalia* ang naunang mga peligro sa nasabing paglilipatan. Anila,

Ngan sa año 1860 sa alas doce ang horas sa udto didi inin buquid nga guin ngangaranan nga Calabis tungud gud sinin Tinago, quinita san bug-os nga bungto nga nag calayo an amo nga buquid sulud sinin duha ca oras, ngan an pag caliliquid san cabatoan hasta sa gabi lugaring cay nalooy pa san taguibungto an mahal nga Patron Santiago Apostol waray umabot an amo nga mga bato sa baybay condi didto la sa buquid...Waray gud cami guti nga gusto sin pag tig-ob o pag estar san na sabe na nga sitio ngan lingion inin ubos nga paquimalooy cay labut pa liwat macalolooy

an amon pag panguinabuhi sugad man an pag escuela sa amon mga cabataan cay hirayo na ug damu nga guin-aaguian nga mga peligros cay damu an tinataboc nga mga salug (Erección de los Pueblos Provincia de Leyte, 1823-1896).

[At noong taong 1860, ganap na alas dose ng tanghali ang bundok na nagngangalang Calabis na malapit sa Tinago ay nasunog sa loob ng dalawang oras. Nagbagsakan ang mga bato hanggang gabi ngunit salamat sa awa ng Patron Santiago Apostol hindi na umabot sa baybayin ang mga ito...Wala kaming kahit maliit na kagustuhan na manatili sa nasabing sitio at kaawaan kami sapagkat mahirap ang aming kabuhayan gayundin ang pag-aaral ng mga bata sapagkat malayo ito at peligroso ang pagtawid sa mga ilog.]

Sinalamin ng petisyon ng mga taga-Caybiran ang isang mukha ng tunggalian hinggil sa mga gawaing may kaugnayan sa pagtayo o paglipat ng mga *pueblo*. Mababasa sa huling ulat, ang kaso ng pagtutol at pakikipaglaban ng mga mamamayan kaugnay ng mga patakaran o balaking hindi katanggap-tanggap para sa kanila. Isang patunay na hindi laging madali ang pinagdaang proseso ng pagtatayo ng mga *bongto* sapagkat nakasalalay dito ang iba't ibang salik pampulitika, pang-ekonomiya, pangrelihiyon maging ng mga salik-pangkapaligiran na kanilang kinakaharap.

Paglalagom

Dahil sa istrategikong lokasyon at mga kadahilanang pang-ekonomiya, naiukit na ng Tacloban sa kasaysayan ang kanyang papel na ginampanan bilang sentro hindi lamang para sa pulo ng Leyte kung hindi ng malaking bahagi ng Silangang Visayas. Pagpasok ng dantaon 20, ipagpapatuloy ang paggamit sa Tacloban bilang sentro ng lalawigan ng sakupin ng mga Amerikano ang kapuluan. Sa katunayan, nagsilbi pa itong sentro ng Pamahalaang Komonwelt kahit sa panandaliang panahon lamang. Ang Tacloban na dati'y isang maliit na komunidad lamang ng mga mangingisda ay ang naging praktikal na pamalit sa lumang sentro ng pulo, ang Carigara. Ngunit sanhi ng nagdaang kalamidad, nahaharap ngayon ang kabisera ng napakaraming hamon kung paano nito

mapapanatili ang gampanin at posisyon bilang isang istrategiko at mahusay na sentro ng rehiyon.

Kasunod nito ang mga pagbabagong pampulitika at pang-ekonomiya na siya ring dahilan at bunga ng paglitaw ng mas marami pang *pueblo* sa silangan, kanluran at timog na baybayin ng Leyte. Palibhasa’y dumadaan sa mga opisyal na tanggapan, ang mga naibibigay na pangalan sa mg bagong pueblong ito ay ang mga pangalang Espanyol at hindi ang mga lumang pangalan ng mga *visita*. Patunay rito ang pagsulpot ng mga pangalang Espanyol sa mga *pueblo* sa Leyte sa panahon ng ikalabingsiyam na siglo. Gayunpaman, mahalagang banggitin na bagaman ang mga bagong bayan na ito ay tunog-banyaga kapansin-pansin naman ang pananatili ng mga katutubong pangalan ng mga matatandang bayan sa lugar. Sa katunayan rin, ang mga naunang bayan na sinubukang baguhin sa pangalang Espanyol ay nanatili pa ring kilala sa mga lumang pangalan nito.

Nitong mga nakalipas na dekada, naging tunguhin ng mga Pilipinong mananalaysay ang pagpapayaman ng pananaliksik at pagsusulat ng mga kasaysayang lokal, kasaysayang rehiyonal at mga kasaysayan ng bayan sa iba’t ibang bahagi ng bansa. Kinilala ang halaga ng mga ito bilang isang pundamental na bahagi ng pambansang interes. Kasangkapan ang kasaysayang lokal sa paglikha ng mga sariling pagkakakilanlan ng mga bayan, lalawigan at rehiyon (Tan, 1998) at mula dito ay nauugnay ang karanasang lokal sa mas malawak na karanasan at kasaysayang pambansa.

Sanggunian

Primaryang Sanggunian

Artigas y Cuerva, Manuel. (2006). *The Colonial Odyssey of Leyte, (1521-1914): a translaton of Reseña de la Provincia de Leyte* translated

and edited by Rolando O. Borrinaga at Cantius J. Kobak. Makati: New Day Publishers.

Blair, Emma Helen, Robertson, James Alexander. (ed. and trans.). (1903-1909). *The Philippine islands, 1493-1803: explorations by early navigators, descriptions of the islands and their peoples, their history and records of the Catholic missions, as related in contemporaneous books and manuscripts, showing the political, economic, commercial and religious conditions of those islands from their earliest relations with European nations to the beginning of the nineteenth century.* Ohio: Arthur Clark Company. 55 volumes.

Census of the Philippine Islands, 1918. (1920). Manila: Bureau of Printing.

Chirino, Pedro. (1969). *Relacion de las Islas Filipinas* translated by Ramon Echevarria. Manila: Historical Conservation Society.

Jagor, Feodor. (1965). *Travels in the Philippines (1875).* Manila: Filipiniana Book Guild

Kabiling, Genalyn. (2014, January 28). Government eyes Palo as new Leyte Urban Center. *Manila Bulletin.*

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1896-1898) *Contribucion Industrial-Leyte*

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1894) *Contribucion Industrial-Leyte*

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1823-1896.* "Expediente a Consulta del Alcalde Mayor de Leyte para trasladar de Cabecera (Tacloban) de dicha provincia de a la Antigua que fue de Carigara, por las razones que espereza, y los gastos de esta traslacion se haran de su propia cuenta y peculio sin el menor gravamen a Real Hacienda, fabricando antes la casa Real Almacenes, Cuartel para la tropa, y demas que se refiere. Traslacion verificada en virtud de la Superior Provodencia de Manila, 31 de Marzo de 1824. Manila, 27 de Noviembre de 1826." Exp. 1 Fol. 1-22b.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1823-1896.* "El Alcalde Mayor justifica al Superior Gobernador de que en la nueva cavecera de Carigara existen un edificio militar con su calaboso y fuerte ambos de piedra". 1825.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1823-1896.* Expediente a Consulta del Alcalde

Mayor de Samar, D. Policarpio Aragon, Comisionado para el reconocimiento de los pueblos de la provincial de Leyte, con el fin de poder trasladar de Cabecera en el mas a prosito, y se resolvió que se traslado al pueblo de Tacloban donde se hallaba antes, acompañando los Presupuestos de los gastos que se necesitan hacer para la formacion de la casa Real, Cuartel y Almacenes. Cavite, 26 de Febrero de 1830, y Tierra Alta, 18 de Marzo 1830." Exp. 4 Fol. 67-A to 80-B.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte* 1823-1896. "Expediente incoado a instancia de la principalia del pueblo de Caybiran en el Distrito de Leyte, solicitando la traslacion de la matriz de dicho pueblo al sitio de Tinago en el lado derecho del rio Tinago inmediato al lugar que ocupa, por los motivos que espresan. Aprobado por Real Orden No. 870 fechada Madrid, 7 de Octubre de 1884. Con Plano de Trazado Nuevo." Manila, 26 de Marzo de 1851. Exp. 8 Fol. 122-135.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte* 1823-1896. "Expediente promovido por los tenientes y principales de las Visitas de Sogod, Bontoc (o Bantog), y Maac, de pendientes del pueblo de Malitbog, provincia de Leyte, en solicitud de que se erijan dichas Visitas en un Pueblo independiente de su matriz Malitbog, por las razones que espresan (solicitud concedida). Manila, 10 de Junio de 1853." Exp. 9 Fol. 136-143.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte* 1823-1896. "Expediente a Consulta del Obispo de Cebu sobre la conveniencia y necesidad de crear una nueva parroquia independiente de su matriz Maasin, provincial de Leyte, compuesta de los barrios o visitas de Tingatigan, San Miguel y San Roque, por las razones que expone, cuyo pueblo llevara el nombre de "Mac-rohon". Manila, 31 de Octubre de 1860." Exp. 11 Fol. 153-170b.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte* 1823-1896. "Acuerdo sobre la creacion de una Parroquia en el pueblo de Ynapusang, provincial de Leyte, independiente de su matriz Tanauan, y en lo sucesivo se dominara "Tolosa". Manila, 12 de Febrero de 1863." Exp. 13 Fol. 180-183b

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte* 1823-1896. "Expediente promovido por el

teniente y principales de la Visita de Solano con los vecinos de los barrios de Telegrafo y Canayan en el distrito de Leyte, en solicitud de que se constituyan en pueblo civil independiente de su matriz Naval, bajo el nombre de "Solano" que ya lleva la visita. Manila, 27 de Noviembre de 1865." Exp. 14 Fol. 184-189.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1823-1896*. "Expediente instruido por el Gobierno de las Yslas Visayas sobre erigir los barrios de Sijapon, Calunangan y Biarong en pueblo y parroquia independiente de su matriz Ormoc en el distrito de Leyte, bajo el nombre de "Lara". (Se erigio en pueblo civil solamente bajo el nombre de Lara). Manila, 2 de Marzo de 1867." Exp. 15 Fol. 190-197b.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1823-1896*. "Expediente instruido por el Gobierno de las Islas Visayas sobre la de las visitas de Sibugay, Palanas y Damulaan en puebo y parroquia independiente de su matriz Ormoc en la provincial de Leyte, bajo el nombre de Caspe o Albuera". Manila, 14 de Marso 1867." Exp. 17 Fol. 209-215.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1823-1896*. "Expediente a peticion de los principales y demas vecinos de las visitas de Ynolinan y Pintuyan en solicitud de que se erijan las mismas en pueblo civil, con el nombre de Galicia." Manila, 16 de Julio 1885. Exp. 30 Fol. 517-612.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1823-1896*. "Expediente instruido a instancia de los principales y vecinos de la visita de Tabontabon, en solicitud de que se erija aquella en pueblo civil ndependiente de su matriz Dagami. Manila, 3 de Mayo 1889." Exp. 37 Fol. 682-703.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1823-1896) *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1823-1896*. "Expediente instruido a instancia de los principales y vecinos de la visita de Manaybanay, en suplica que se aquella erigida en pueblo civil, con el nombre de Pastrana". Manila, 31 de Mayo 1889) Exp. 38 Fol. 747.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1825-1891). *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1825-1891*. "Expediente a Consulta del Alcalde Mayor de Leyte dando cuenta de que el Cura perroco del pueblo de Palo, D. Ygnacio del Castillo, Vicario foraneo de la costa oriental de dicha provincia de Leyte, ha fundado una Visita en el sitio de Tacuraña (o Barrio de San Joaquín) termino de dicho pueblo sin

mas licencia que la suya y con animo de formarla en Pueblo, con lo demas que a consecuencia de las pretenciones de derecho que los pueblos de Palo y Tanauan decien que tienen sobre dicha Visita, por las razones que alegan. Malacañan, 19 de Febrero y 22 de Diciembre de 1827." Exp. 1 Fol 1-47b.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1825-1891). *Erección de los Pueblos Provincia de Leyte 1825-1891*. "El informe dado por el Gobernadorcillo, y con junto de principales del Pueblo de Tanauan sobre el estado del sitio de Tacuranga".

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1885-1887). *Elecciones de los Gobernadorcillos. "Relacion de los Gobernadorcillos y demas ministros de justicia de todos los pueblos de esta provincia nombrados para el presente bienio municipal de 1885 a 1887"*.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1892). *Guia de Oficial de Filipinas*.

Pambansang Sinupan ng Pilipinas. (1890). *Memoria del Estado Moral y Material de la Provincia de Leyte de Año de 1890*.

Quirino, Carlos. (1959). *Philippine Cartography, 1320-1899*. Manila: Carmelo and Bauermann, Inc..

Sánchez de la Rosa. Antonio. (1914). *Diccionario Bisaya-Español para las provincias de Samar y Leyte*. Manila: Santos y Bermal.

Sekundaryang Sanggunian

Algue, Jose, S.J. (1900). *Atlas de Filipinas Colección de 30 Mapas*. Washington: Government Printing Office.

Cruikshank, Bruce. (1979) *Pilgrimage and Rebellion on Samar, 1884-1886*. Madison, Wis.: Center for Southeast Asian Studies, University of Wisconsin-Madison.

Cruikshank, Bruce. (1982) "Continuity and Change in the Economic and Administrative History of 19th Century Samar" in Alfred McCoy at Ed C. de Jesus (ed). *Philippine Social History Global Trade and Local Transformations*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.

Dery, Luis. (1997). *The Kris in Philippine History: A Study of the Impact of Moro Anti-Colonial Resistance, 1571-1896*. n.p.

Terrain Study Province of Leyte. (1944) US: Allied Geographical Survey and Engineer Intelligence Section, Southwest Pacific Area.

Jimenez, Pilar, Francisco, Josefa. (1984) *The Rural Poor in Leyte: A Social and Institutional Profile*. Manila: Research Center, De La Salle University.

Makabenta, Eduardo. (1995). *Carigara Six hundred years of history in a town in Leyte*. QC: Carigara 400, Inc..

Tantuico, Francisco. (1964). *Leyte the Historic Islands*. Tacloban: Leyte Publishing Corporation.

Tantuico, Francisco. (1980). *Leyte Towns Histories and Legends*.

Sievert, Antonio. (2004). *Across the seas : three brothers find new lives in colonial Philippines* . Quezon City: New Day Publishers.

Warren, James Francis. (1985). *The Sulu Zone 1768-1898: The Dynamics of External Trade, Slavery, and Ethnicity in the Transformation of a Southeast Asian Maritime State*. Quezon City: New Day Publishers.

Talahuli

¹ Ang pananaliksik na ito ay isang bahagi ng tesis-masterado ng mananaliksik na pinamagatang "*Kinaagi han Leyte: Kasaysayan ng Pagbubuo ng Lalawigan, 1565-1899*" sa Departamento ng Kasaysayan, Unibersidad ng Pilipinas Diliman.

² Ang pananaliksik na ito ay isang bahagi ng tesis-masterado ng mananaliksik na pinamagatang "*Kinaagi han Leyte: Kasaysayan ng Pagbubuo ng Lalawigan, 1565-1899*" sa Departamento ng Kasaysayan, Unibersidad ng Pilipinas Diliman.

³ Binabaybay din ito ng *bungto/bungtu*. Ito ang entri. Bongto- s. *pueblo, ciudad.- v. hacer o formar pueblo. Nasunog an bongto sa Paric. Se ha quemado el pueblo de Paric. Magbongto quita dinhi. Hagamos aqui un pueblo. Maopay ini pagbongtoan. Este es buen sitio para formar pueblo. Nahaguinbongto sira. Andan de pueblo en pueblo*. Sa ibang bahagi ng Leyte, katumbas na konsepto ng *bongto* ang *lungsod*.

⁴ Sa ngayon, ito ang baybay sa mga nabanggit na lugar. Alang-alang, Jaro, Ormoc, Limasawa, Panaon, Hinunangan.

⁵ Taong 1960 nang pasinayaan ang pagkakaroon ng dalawang lalawigan sa isang pulo. Ang ikalimang distrito ng Leyte ay humiwalay at siyang bumuo sa kasalukuyang Southern Leyte samantalang ang apat na natitirang distrito ang bumuo sa Leyte. Sang-ayon kay Tantuico, ang paghahating ito dumano ay hindi nakabatay sa heograpikal na batayan o mga pang-ekonomiyang kadahilanan kung hindi dahil sa kadahilang

pulitikal. Sa kasalukuyang paghahati, ang pulo ng Leyte ay binubuo na ng dalawang lalawigan (Leyte at Southern Leyte) at isang nagsasariling lalawigan na rin ang pulo ng Biliran.